

Derviş Olma Yolu: Bir Mürşide İntisab Etmek Metin Tabanlı E-Kurs Tasarımı ve İrfanî Analiz

Giriş ve Kavramsal Çerçeve: Seyr-i Sülûk ve İntisabın Mahiyeti

İslam medeniyetinin batınî ve ahlakî boyutunu teşkil eden tasavvuf, bireyin kendi varoluşsal hakikatine ulaşması, nefsinin arındırması ve ilahi marifete (*marifetullah*) ermesi amacıyla geliştirdiği sistemli bir seyr-i sülûk disiplini. Bu disiplinin kalbinde, dervişlik idraki ve bu idrakin kurumsal ve ruhi kapısı sayılan "intisab" müessesesi yer alır. Kelime kökeni itibarıyla bir yere mensup olma, bağlanma ve nisbet edinme manalarını taşıyan intisab; tasavvufi literatürde, manevi bir rehber (*mürşid-i kâmil*) söz vererek (*biat*) bir silsileye dahil olmayı ve bu vasıta ile ilahi rızaya matfuf bir yaşam tarzını benimsemeyi ifade eder.

Dervişlik, hırka veya taç giymekten ibaret yüzeysel bir aidiyet biçimi olmayıp, hakikate adanmışlık ve benliğin katmanlarında gerçekleşen derin bir ruhsal dönüşüm sürecidir. Geleneksel yapılarda bu süreç, tekkelerin ve zaviyelerin fiziki mekanlarında, mürşit ile müridin aynı mekanda bulunarak icra ettiği "sohbet", "hizmet" ve "halvet" ikliminde icra edilmiştir. Ancak günümüz bilgi toplumunda, tasavvufi öğretinin kavramsal altyapısını, ahlakî ilkelerini ve sülûk âdâbını metodolojik bir disiplinle sunacak metin tabanlı e-kurs modellerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırma ve eğitim tasarımı raporu, bir mürşide intisab etmenin teorik, ameli, psikolojik ve sosyolojik boyutlarını klasik tasavvuf kaynakları ve modern iletişim disiplinleri ışığında ele alarak, metin tabanlı asenkron bir e-kursun müfredat mimarisini, irfanî temellerini ve pedagojik dinamiklerini ortaya koymaktadır.

Klasik Tasavvuf Literatüründe Mürşid ve Mürid Âdâbı

Tasavvufun müstakil bir ilim dalı olarak teşekkül ettiği 11. ve 12. yüzyıllardan itibaren, mürşit-mürid ilişkisinin kuralları ve sülûk âdâbı ana kaynaklarda sistemleştirilmiştir. Bu alandaki en temel kaynakların başında Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin (ö. 1072) kaleme aldığı *Kuşeyrî Risâlesi* (*er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*) gelmektedir¹. Eş'arî kelamcısı ve Şâfiî fakih olan Kuşeyrî, eserini tasavvuf anlayışını Kitap ve Sünnet çizgisine oturtmak, mutasavvıfların Ehl-i Sünnet akidesine uygunluğunu kanıtlamak ve müritlerin uyması gereken kuralları (*âdâbu'l-mürîdîn*) belirlemek amacıyla kaleme almıştır¹.

Kuşeyrî Risâlesi, Türk-İslam ilim dünyasında geniş kabul görmüş ve muhtelif dönemlerde Türkçeye kazandırılmıştır. Dergâh Yayınları bünyesinde Süleyman Uludağ tarafından hazırlanan klasik çeviri¹, Semerkand Yayınları bünyesinde Dilaver Selvi tarafından gerçekleştirilen geniş kapsamlı çalışma⁵ ve Muhammed Coşkun çevirisiyle İlk Harf Yayınevi tarafından basılan metinler⁸, eserin güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Ayrıca tarihsel süreçte Şeyhülislam

Hoca Sâdeddin Efendi (Sa'dî) gibi Osmanlı âlimleri tarafından da Türkçeye çevrilerek Sultan III. Murad'a sunulmuştur⁴. Kuşeyrî, risalesini üç ana sacayağı üzerine oturtmuştur:

- Sûfîlerin Ehl-i Sünnet akidesine dayanan temel inanç esasları³.
- İlk dönem sûfî büyüklerinin biyografileri, halleri ve menkıbeleri³.
- Tasavvufi kavramlar, haller (*hâl*), makamlar (*makam*) ve müridlerin adap kuralları¹.

Diğer taraftan, Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî'nin H. Kâmil Yılmaz ve İrfan Gündüz tarafından hazırlanan *Avârifü'l-Maârif* adlı eseri, tarikatların kurumsallaşma döneminde dervişlik âdâbını, tekkelerdeki hiyerarşiyi ve mürşide intisabın usullerini en detaylı biçimde işleyen başyapıtlardandır⁹. Bu iki klasik metin, tasavvufi e-kurs müfredatının ana epistemolojik referans noktasını oluşturmaktadır.

Metin Tabanlı E-Kurs Müfredat Mimarisi

"Derviş Olma Yolu: Bir Mürşide İntisab Etmek" isimli metin tabanlı e-kurs, altı modülden oluşan aşamalı bir öğrenme yolculuğudur. Kurs; pedagojik açıdan metin okuma, kavramsal analiz, öz-yansıtma (muhasabe) ödevleri ve klasik metin karşılaştırmaları üzerine kurgulanmıştır.

Modül No ve Başlık	Klasik Metin / Kaynak Dayanağı	Temel Kavramlar ve Öğrenim Hedefleri	Uygulamalı Tefekkür / Muhasebe Ödevi
Modül 1: Niyet, Tövbe ve Arayış	<i>Kuşeyrî Risâlesi</i> (Tövbe ve İrade Bölümleri) ¹	Tövbe-i Nasuh, İrade, Mürid kavramının anlamı, Arayış şuuru.	Niyetin Saflaştırılması: Arayış nedenlerini ve içsel engelleri yazılı olarak analiz etme.
Modül 2: Mürşid-i Kâmil'in Vasıfları	<i>Avârifü'l-Maârif</i> (Mürşitlik ve Silsile Bölümleri) ⁹	İrşad ehliyeti, Silsile, Sahte mürşid ile kâmil mürşit ayrımı.	Klasik metinlerdeki mürşit kriterleri ile günümüz algısını karşılaştıran matris oluşturma.
Modül 3: İntisab ve Hukuk-ı Maneviye	<i>Kuşeyrî Risâlesi</i> (Âdâbu'l-Mürîdîn) ¹	Biat, Ahidleşme, Hırka giyme, İntisabın manevi sorumlulukları.	Mürşit ile kurulan manevi sözleşmenin (ahd) bireysel ahlaka yansımalarını kaleme alma.
Modül 4: Âdâb-ı	<i>Avârifü'l-Maârif</i>	Edep, Teslimiyet,	Günlük yaşamda

Sülûk: Edep ve Teslimiyet	(Tekke Âdâbı ve Sohbet) ⁹	Muhabbet, Mürid-Mürîd ilişkisi, Hizmet.	egoist tepkileri izleme ve edep süzgeci raporu tutma.
Modül 5: Zikir, Rabîta ve Halvet	<i>Kuşeyrî Risâlesi</i> (Zikir ve Halvet Maddeleri) ¹	Zikrullah, Rabîta-i Şerife, Halvet, Uzlet, Kalbi ihya etme.	Zihinsel dağınıklık haritası çıkarma ve sessizlik/tefekür uygulaması öz-değerlendirmesi .
Modül 6: Seyr-i Sülûk ve İnsan-ı Kâmil	<i>Kuşeyrî Risâlesi & Avârifü'l-Maârif</i> [cite: 1, 9]	Nefs kademeleri, Hal ve Makam dönüşümü, İhlas, Fenâ ve Bekâ.	Sülûk yolculuğundaki gelişim alanlarını belirleyen nihai öz-değerlendirme raporu.

Modül 1: Niyet, Tövbe ve Arayış (Sefer-i Bâtın)

İçsel yolculuğun başlangıcını oluşturan bu modülde, dervişliğe yönelen bireyin varoluşsal arayışı ele alınır. Dervişlik, kişinin mevcut manevi durumundan rahatsızlık duyması ve hakikati arama iradesi göstermesiyle başlar. Kuşeyrî'nin tanımına göre mürid, kendi arzusunu ilahi arzu karşısında fena etmeyi irade eden kimsedir¹. Müfredatın bu aşamasında tövbenin üç temel şartı olan geçmiş günahlardan pişmanlık duyma, anlık vazgeçiş ve geleceğe dair kararlılık gösterme ilkeleri işlenir. Adaylar, Tövbe-i Nasuh kavramını klasik metinler üzerinden inceleyerek, intisab öncesi zihinsel ve kalbi temizliğin esaslarını kavrar ve niyetlerini dünyevi beklentilerden arındırma egzersizleri yaparlar.

Modül 2: Mürşid-i Kâmil'in Vasıfları ve İntisabın Mahiyeti

Tasavvuf geleneğinde rehbersiz yol almanın manevi riskleri sıklıkla vurgulanmıştır. Bu modülde *Avârifü'l-Maârif* temel alınarak bir mürşid-i kâmilin taşıması gereken nitelikler detaylandırılır⁹. Şeriat ilimlerine derin vukufiyet, seyr-i sülûkü bizzat tamamlamış olmak, nefsin gizli hilelerini bilmek ve kesintisiz bir silsile yoluyla irşad yetkisine sahip bulunmak bu kriterlerin başında gelir. Eğitim içeriği, adayın duygusal sürüklenmelerden uzak durarak sahih bir manevi rehberi tespit edebilmesi için ilmi ölçütler sunar.

Modül 3: İntisab ve Hukuk-ı Maneviye

İntisab, sadece biçimsel bir katılma töreni değil, derviş ile mürşit arasında gerçekleşen akdi ve ruhi bir sözleşmedir. Bu modülde biat, ahidleşme ve hırka giyme gibi sembolik ritüellerin tarihsel ve manevi derinliği anlatılır¹. İntisabın dervişe yüklediği manevi sorumluluklar, dürüstlük, sıdk ve vefa kavramları üzerinden incelenir. Aday, intisabın bireysel ahlak ve toplumsal ilişkiler üzerindeki

dönüştürücü etkisini kavramsal olarak analiz eder.

Modül 4: Âdâb-ı Sülûk: Edep, İtaat ve Teslimiyetin Sınırları

Tasavvufi yolculuk tamamen edep üzerine kuruludur. Bu modül, *Kuşeyrî Risâlesi*'nin Âdâbu'l-Mürîdîn bölümünden hareketle, müridin mürşidine, yol kardeşlerine (*ihvan*) ve çevresine karşı gözetmesi gereken edep ilkelerini inceler¹. İtaat ve teslimiyet kavramları, pasif bir kör taklit olarak değil, benliğin (*nefs-i emmâre*) gururunu kırma ve manevi terbiyeye açık hale gelme disiplini olarak ele alınır.

Modül 5: Zikir, Rabîta ve Halvet: Kalbi İmar Etme Araçları

Mürşide intisabın ardından dervişe verilen manevi ödevler bu modülün konusunu teşkil eder. Zikrin kalbi ve lisanî boyutları, zihinsel odaklanmayı sağlayan ve mürşidin manevi nisbetinden istifade etmeyi amaçlayan rabîta yöntemi metodolojik olarak açıklanır. Halvet ve uzletin, toplumdan tamamen kopmak değil, kalben Allah'tan gayrı düşüncelerden arınmak manasına geldiği vurgulanarak, günlük hayatın içerisinde yürütülecek zihinsel disiplin modelleri aktarılır¹.

Modül 6: Seyr-i Sülûk ve İnsan-ı Kâmil İdealine Doğru

Kursun bu son aşaması, sülûkün nihai hedeflerini ele alır. Nefsin arınma aşamaları ve bu süreçte tecrübe edilen manevi haller (*havf, recâ, kabz, bast, üns*) *Kuşeyrî*'nin kavramsallaştırmaları çerçevesinde açıklanır¹. Fenâfillahtan Bekâbillaha geçişin teorik esasları işlenirken, dervişliğin nihai amacının toplumdan kaçmak değil, ahlak-ı ilahiye ile ahlaklanarak insanlığa hizmet eden olgun bir birey (*insan-ı kâmil*) olmak olduğu vurgulanır¹.

Mürşid-Mürîd İletişiminde Psikolojik, Sözel Olmayan ve İrfanî Boyutlar

İntisab süreci, son derece derin bir kişilerarası iletişim ve psikolojik etkileşim zemininde gerçekleşir. Modern iletişim psikolojisi ve davranış bilimlerinde insan etkileşimini anlamak üzere geliştirilen kavramsal çerçeveler, geleneksel mürşid-mürîd ilişkisindeki "feraset", "basiret" ve "hâl dili" olgularıyla dikkate değer paralellikler göstermektedir.

Görüşmelerde ve yüz yüze etkileşimlerde kelimelerin ötesindeki unsurların belirleyiciliği bilimsel araştırmalarla sabittir. Zuhal Baltaş ve Acar Baltaş tarafından yapılan çalışmalarda, yüz yüze kurulan iletişimde kelimelerin yüzde 10, ses tonunun yüzde 30 ve beden dilinin yüzde 60 oranında belirleyici olduğu ifade edilmiştir¹⁰. Doğan Cüceloğlu ise *Yeniden İnsan İnsana* isimli eserinde, insanın ilişkiler içerisinde sürekli yeniden tanımlanan bir varlık olduğunu ve iletişim kazalarının temelinde kendini ve karşıdakini doğru okuyamama durumunun yattığını belirtmiştir¹³. Benzer şekilde Ahmet Şerif İzgören, *Dikkat Vücudunuz Konuşuyor* adlı eserinde iletişimin insanları yönetmek değil köprü kurmak olduğunu söyleyerek, yapaylıktan uzak durmanın ve içtenliğin esasi rolüne dikkat çekmiştir¹⁵.

Tasavvufi terbiyede mürşid-i kâmil, müridin sadece beyan ettiği kelimelere değil, onun halat-ı ruhaniyesine, tavırlarına ve tutumlarına bakar. Paul Ekman'ın gizlenen duyguların ve mikro ifadelerin tespiti üzerine çalışmaları¹⁶, liarların sözel söylemleri kontrol etmeye çalışırken mimik ve beden dilinde sızıntı (*leakage*) vermesi olgusu¹⁸, mürşidin müriddeki nefsi hastalıkları (riya,

kibir, ucb) teşhis etme süreciyle örtüşmektedir. Mürit nefsanî durumunu gizlemeye çalışsa da, mürşit onun sözel olmayan manevî işaretlerini değerlendirir.

Joe Navarro'nun *What Every Body is Saying* eserinde belirttiği üzere, insan beyninin limbic sistemi stres ve tehdit anlarında freeze, flight, fight (don, kaç, savaş) tepkileri verir²⁰. Rahatsızlık anında ortaya çıkan boyun düzeltme, alnı sıvazlama, göz engelleme (*eye-blocking*) ve bacak temizleme (*leg cleansing*) gibi yatıştırıcı davranışlar (*pacifying behaviors*), kişinin içsel gerilimini dışa vurur²⁰. Mürşit de müridin konuşmalarındaki ve duruşundaki bu tür içsel gerilimleri, tereddütleri ve nefsanî dirençleri basiret gözüyle fark ederek sülûk reçetesini buna göre ayarlar.

İnceleme ve Analiz Parametresi	Modern Davranış ve İletişim Psikolojisi	Tasavvufî Seyr-i Sülûk Psikolojisi
Gözlem Odak Noktası	Beden dili, jestler, mikro ifadeler, ses tonu ve baseline değişimleri ¹⁰ .	Müridin kalbi hali, ihlas düzeyi, nefsanî temayülleri ve halleri ¹ .
Teşhis Metodolojisi	Duygusal sızıntıların tespiti, pacifying davranışlarının ve gerilimlerin analizi ¹⁸ .	Feraset, basiret, manevî keşif ve sohbet sırasındaki hallerin müşahedesı.
Otantiklik ve Güven Kriteri	Sözel ifadeler ile nonverbal davranışlar arasındaki uyum ve yapaylıktan uzak durma ¹² .	İhlas, mahviyet, iddia sahibi olmamak ve içi ile dışının bir olması (<i>zahir-bâtın uyumu</i>).
Müdahale ve Dönüşüm Mekanizması	Bilişsel farkındalık, iletişim becerilerini geliştirme ve davranış düzenleme ¹³ .	Zikrullah, riyazet, halvet, rabıta ve mürşidin manevî teveccühü ¹ .
Ulaşılmak İstenen Nihai Amaç	Sosyal uyum, etkili iletişim, öz-düzenleme ve psikolojik denge ¹² .	Marifetullah, nefs-i mutmainneye ulaşma ve İnsan-ı Kâmil mertebesine erişim.

Metin Tabanlı Dijital Pedagojinin İmkânları ve İkinci/Üçüncü Derece Analizler

Tasavvuf gibi doğrudan tecrübi, şahsî ve manevî olan bir disiplinin metin tabanlı asenkron bir e-kurs formatına aktarılması, pedagojik ve sosyolojik açıdan derinlikli analizleri gerekli kılmaktadır.

İkinci Derece Analiz: Metin Tabanlı Öğrenmenin Derinleşmeye Etkisi

Geleneksel tekkelerde sohbet, şifahi (sözlü) bir aktarım aracıdır. Şifahi kültürde karizma, ses tonu, ortamın atmosferi ve topluluk psikolojisi öğrenen üzerinde yüksek bir duygusal etki yaratır. Ancak bu durum, zaman zaman kavramsal çerçevenin yüzeysel kalmasına veya geçici duygusal coşkuların irfani bir derinlik sanılmasına yol açabilmektedir.

Metin tabanlı dijital pedagoji ise duygusal uyarıların asgariye indirilerek bireyi yazılı metinle (*mütalaa*) ve kendi iç dünyasıyla baş başa bırakır. Bu durum, öğrencinin okuduğu kavram üzerine odaklanmasını, metni defatla incelemesini ve nefsinin yazılı muhasebe ödevleriyle sorgulamasını teşvik eder. Dolayısıyla metin tabanlı e-kurs, duygusal heyecanlar yerine, Kuşeyrî'nin ve Sühreverdî'nin vurguladığı ilmi ve ahlaki temellerin zihinde ve kalpte sağlam bir şekilde yerleşmesine imkan tanır¹. Birey, intisabın ne manaya geldiğini duygusal bir romantizmle değil, hukuki, ahlaki ve teolojik boyutlarıyla kavrar.

Üçüncü Derece Analiz: Sahte Mürşidlik ve Manevi İstismara Karşı Epistemolojik Bir Zırh

Tasavvuf tarihi boyunca karşılaşılan en büyük problemlerden biri, ehliyetsiz veya sahte mürşitlerin (*müteseyyih*) insanları manevi ve maddi açıdan istismar etmesidir. Klasik kaynaklar, bu tehlikeye karşı her zaman "şariat ölçüsünü" ve "ilmi ehliyeti" öne sürmüştür¹.

Metin tabanlı bir e-kursun varlığı, doğrudan bir derviş icazeti verme aracı değil, dervişlik yoluna girecek adaylar için objektif bir "epistemolojik süzgeç" işlevi görür. Aday, klasik metinlerin sunduğu mürşitlik ve sülûk kriterlerini metin tabanlı e-kurs aracılığıyla öğrendiğinde, gerçek bir mürşit ile sahte yapılar arasındaki farkı ayırt edebilecek manevi ve zihinsel donanımına sahip olur. Bu durum, dijitalleşmenin geleneksel tasavvufi yapıyı bozmak yerine, geleneğin otantik ve ilmi boyutunu koruyan bir güvenlik kalkanına dönüşebileceğini göstermektedir.

Bununla birlikte, dijital platformların sınırları da göz önünde bulundurulmalıdır. Metin tabanlı e-kurs, sülûkün "ilmel yakîn" (bilgiye dayalı) aşamasını mükemmel bir şekilde inşa edebilir; ancak "aynel yakîn" (müşahedeye dayalı) ve "hakkel yakîn" (bizzat yaşayarak tecrübe etmeye dayalı) boyutlar, mutlaka canlı bir mürşid gözetimini ve şahsi tecrübeyi gerektirir. E-kurs, adayı intisab kapısına kadar getiren ve ona yol haritasını öreten bir hazırlık programı niteliğindedir.

Sonuç ve Değerlendirme

"Derviş Olma Yolu: Bir Mürşide İntisab Etmek" metin tabanlı e-kurs tasarımı, geleneksel irfan birikimini modern çağın öğrenme araçlarıyla buluşturan bütüncül bir model sunmaktadır.

*Kuşeyrî Risâlesi*¹ ve *Avârifü'l-Maârif*² gibi klasik ana kaynakların rehberliğinde kurgulanan bu müfredat, tasavvufun hurafelerden ve yüzeysellikten arındırılarak ilmi, ahlaki ve varoluşsal boyutlarıyla kavranmasını sağlamaktadır.

İletişim psikolojisi ve davranış bilimlerinin verileriyle desteklenen analizler, mürşid-mürid ilişkisindeki manevi okumaların bilimsel temellerle ne denli örtüştüğünü ortaya koymaktadır.

Metin tabanlı dijital öğretim, adayın zihinsel berraklığını artırmakta, kendisini derinlemesine sorgulamasına imkan tanımakta ve manevi istismarlara karşı koruyucu bir bilinç geliştirmektedir. Bu pedagojik yaklaşım, günümüz insanının anlam arayışına sahih bir metodolojiyle yanıt verirken, dervişlik idrakinin özünü oluşturan edep, tövbe, ihlas ve mürşide hürmet ilkelerini çağdaş bir yapı

içerisinde geleceğe taşımaktadır.

Alıntılanan çalışmalar

1. Kuşeyrî Risâlesi - Kitaplar | DERGAH YAYINLARI,
<https://www.dergah.com.tr/kitaplar/kuseyri-risalesi>
2. Kuşeyri Risalesi - Abdülkerim Kuşeyri - 1000Kitap,
<https://1000kitap.com/kitap/kuseyri-risalesi--24196>
3. Kuşeyrî Risalesi - Tasavvuf İlmîne Dair - Abdülkerim Kuşeyri - 9786055457884 - Kitap | www.ilkharf.com.tr,
<https://www.ilkharf.com.tr/urun/kuseyri-risalesi-tasavvuf-ilmine-dair-abdulkerim-kuseyri-9786055457884>
4. risale Sa'dî, Şeyhülislam Hoca Sâdeddin Efendi (d. 943/1536-37 - Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü,
<http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/risale-i-kuseyri-tercumesi-sa-di>
5. Kuşeyri Risalesi - Ahıska Yayınevi,
<https://www.ahiskayayinevi.com/kuseyri-risalesi-16451>
6. Kuşeyri Risalesi - Semerkand Kitap,
<https://www.semerkandkitap.com/urun/kuseyri-risalesi>
7. Kuşeyri Risalesi (Ciltli) - Kitapyurdu.com,
<https://www.kitapyurdu.com/kitap/kuseyri-risalesi-ciltli/96306.html>
8. Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risalesi - Kitapyurdu.com,
<https://www.kitapyurdu.com/kitap/tasavvuf-ilmine-dair-kuseyri-risalesi/308420.html>
9. Avârifü'l-Maârif – Tasavvufun Esasları (3 Cilt) - İHU Yayınevi,
<https://yayinevi.ihu.edu.tr/book/avariful-maarif-tasavvufun-esaslari-3-cilt>
10. Bedenin Dili - Acar Baltaş | Psikolog,
<https://www.acarbaltas.com/bedenin-dili-beden-dili-vucut-dili-2/>
11. Bedenin Dili - Remzi Kitabevi, <https://www.remzi.com.tr/kitap/bedenin-dili-1>
12. Remzi Kitabevi Bedenin Dili - Fiyatı, Yorumları - Trendyol,
<https://www.trendyol.com/remzi-kitabevi/bedenin-dili-p-2299445>
13. İnsan İnsana - Doğan Cüceloğlu - 9789751402967 - Kitap | www.imge.com.tr,
<https://www.imge.com.tr/urun/insan-insana-dogan-cuceloglu-9789751402967>
14. İnsan İnsana - Doğan Cüceloğlu - 1000Kitap,
<https://1000kitap.com/kitap/insan-insana--3322>
15. Dikkat Vücudunuz Konuşuyor - Elma Yayınevi,
<https://www.elmayayinevi.com/dikkat-vucudunuz-konusuyor-urun8.html>
16. TOP 16 QUOTES BY PAUL EKMAN | A-Z Quotes,
https://www.azquotes.com/author/43737-Paul_Ekman
17. Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage - Confident Change Management,
<https://confidentchangemanagement.com/book-reviews/psychology-neurology-philosophy/morality-ethics/telling-lies-clues-to-deceit-in-the-marketplace-politics-and-marriage/>
18. Telling Lies Quotes by Paul Ekman - Goodreads,

<https://www.goodreads.com/work/quotes/244611-telling-lies-clues-to-deceit-in-the-marketplace-politics-and-marriage>

19. Verbal Deceit - Telling Lies - Paul Ekman Group,
<https://www.paulekman.com/blog/verbal-deceit/>
20. What Every Body is Saying by Joe Navarro: Notes and Review | Nat Eliason,
<https://www.nateliason.com/notes/what-every-body-is-saying-joe-navarro>
21. Book Summary - What Every Body is Saying (Joe Navarro) - Readinggraphics,
<https://readinggraphics.com/book-summary-what-every-body-is-saying/>
22. Top Quotes: "What Every BODY is Saying: An Ex-FBI Agent's Guide to Speed-Reading People" — Joe Navarro - Austin Rose,
<https://peacejoyaustin.medium.com/top-quotes-what-every-body-is-saying-an-ex-fbi-agents-guide-to-speed-reading-people-joe-2487e2621ede>